

Karlsworæ en nedlagt landsby

Af Jens Nielsen

Karlsworæ en nedlagt landsby

Af Jens Nielsen

Kalundborg og Omegns Museum udfører gennem årene mange prøvegravninger. Ofte opdages der spor efter tidligere tiders aktiviteter, der dog langt fra altid fører til mere omfattende undersøgelser. Alt bliver imidlertid omhyggeligt registreret, for senere at kunne indgå i større sammenhænge. Brikkerne i sådanne arkæologiske puslespil kan være få og spredte som i dette tilfælde, hvor resultaterne af tre uafhængige undersøgelser knyttes sammen, suppleret med diverse arkivalske oplysninger. Vi er på sporet af den nedlagte landsby Karlsworæ ved landsbyens gadekær.

Landsbyer

Hovedparten af de danske landsbyer er anlagt før 1300, og mange af dem har formentlig en historie, der rækker tilbage til både vikingetid og jernalder. Navnlig i 1200-årene blev der anlagt et stort antal

nye udflytter- og rydningslandsbyer som følge af en betydelig befolkningstilvækst og økonomisk højkonjunktur, som betød, at stadig mere jord blev opdyrket. Mange af de nye og gamle landsbyer blev imidlertid

Midt i billedet det genskabte Ore Gadekær. Til venstre i billedet ligger Orehøj. Til højre for gadekæret, dvs. mod syd, lå landsbyen Karlsworæ. Foto Jens Nielsen.

opgivet igen, hvilket havde flere forskellige årsager. Pestepidemien "Den Sorte Død" gjorde omkring 1350 et kraftigt indhug i befolkningen. Adskillige steder gik hen mod en tredjedel af egnens befolkning til grunde som ofre for sygdommen. Men der spillede også andre faktorer ind såsom, krige og ufred, brande og klimaforandringer. I særdeleshed i tidsrummet ca. 1550 -1700 var årstemperaturen noget lavere end i dag med et deraf følgende køligere og mere regnfuldt klima, der var ledsaget af ualmindeligt mange kraftige storme. Perioden hører til i den kuldeperiode, der kaldes "Den Lille Istid", som nogle sætter til 1400-1800 og andre til 1300-1850.

Nedlæggelser af landsbyer accelererede fra ca. 1500 til langt op i 1700-årene, nu overvejende som følge af de store godssamlinger. Mellem 1525 og 1774 blev der på landsplan nedlagt ikke færre end 125 landsbyer på mellem 3 og 7 gårde. Ca. halvdelen af disse lå på Sjælland.

Herredsåsen i 1999

Forud for byggeriet af "Skolen på Herredsåsen" udførte Kalundborg og Omegns Museum i 1999 en omfattende systematisk prøvegravning¹. Der blev ved den lejlighed bl.a. undersøgt gruber på tre forskellige lokaliteter fra ældre jernalder samt en hustomt af middelaldertype. Desværre blev der ikke gjort fund, der kunne give en mere præcis datering af hustomten, og det skal tilføjes, at dens samtidighed med og tilhørsforhold til den øvrige middelalderbebyggelse lidt længere mod øst er uvis.

I prøvegravningens østlige del tæt ved Klosterparkvejs datidige nordlige afslutning blev der undersøgt et par affaldsfyldte gruber. Sortbrændt keramik med karakteristisk dekoration dateres til 1200-årene. Desuden

fundtes en hel del måltidsrester i form af dyreknogler. Der blev desværre ikke konstateret bygningsspor efter boliger på dette sted, hvilket kan skyldes for stor afstand mellem de etablerede søgegrøfter. Man kan heller ikke se bort fra den mulighed, at der kan have ligget bygninger opført på syldsten, som er fjernet i forbindelse med senere dyrkning af arealet.

Ca. 100 m mod øst i forhold til den nævnte hustomt blev der i forbindelse med anlæg af et firkantet regnvandsbassin i 1999 konstateret yderligere spor af aktiviteter i middelalderen. Kraftige regnskyl oversvømmede desværre det muldafrømmede område, således at en udgravning ikke kunne udføres under de givne omstændigheder. Der blev dog her observeret spor efter stolper fra en lille bygning på 2 x 5 m. Bygningens ringe størrelse tyder ikke på, at der er tale om en bolig men snarere et udhus eller lignende. Regnvandsbassinet er for nylig blevet fyldt op med jord, idet dets funktion er blevet overtaget af en større sækning i landskabet umiddelbart mod nordøst, hvor et naturligt udseende vandhul kan udvikle sig til en lille bynær naturperle. Med dette vandhul er det i virkeligheden et gammelt gadekær, kaldet Ore Gadekær, der er genopstået.

Cæcilieparken

I september 2005 etablerede Kalundborg Kommune en kloakledning forløbende øst-vest ca. 20 m nord for bebyggelsen "Cæcilieparken". Kalundborg og Omegns Museum kom desværre først ind i billedet på et tidspunkt, da tracéet allerede var afrømmet for muld. Museet havde flere grunde til at være interesseret i området, idet der gennem årene er gjort flere spændende detektorfund af detektorfører Poul Lindahl, præcis hvor tracéet forløb samt i de

De senest fundne blyemblemer. Det venstre bærer våbenskjold og Hosebåndsordenens devise. Det højre har et blomstermotiv og en tekst, hvis ordlyd er uvis, men navnet VILHELMVS ser ud til at indgå. Tegning Storstrøms Konserveringscenter. Ca. 1:2.

nærmeste områder. Udover et større antal mønter fra middelalder og senere drejer det sig om en bronzecelt med rester af træskaft fra yngre bronzealder (1100-500 f.Kr.), en ornamenteret fingerring fra romersk jernalder (0-375 e.Kr.), en ringnål af bronze fra

vikingetid (775/800 - 1050 e.Kr.), et smykke af bronze i Urnesstil fra slutningen af vikingetiden og en fingerring af guld fra middelalder (1050 - 1536). Fingerringen forestiller en slange, der bider sig selv i halen. På det fint udførte slangehoved findes rester af turkis samt hvid og sort emalje. Rest af sort emalje ses også i slangekroppens krydsskravering. Desuden er der fundet to olieforgyldte blyemblemer med de engelske Tudors våbenskjold og en lidt forvansket gengivelse af Hosebåndsordenens devise "HONI SOEIT QUI MAL V PENES", som oversat betyder "Skam få den, der tænker ilde herom". De er stilmæssigt fra ca. 1500, men deres funktion er ukendt². Udover de to eksemplarer fra Kalundborg kendes de så vidt vides kun fra tre forskellige lokaliteter i Jylland. I England, Hosebåndsordenens hjemland, kendes typen tilsyneladende ikke, og heller ikke fra andre europæiske lande kendes tilsvarende. Det kan tilføjes, at yder-

Skår af blyglaseret kande dekoreret med påsatte skæl af hvidt pipeler. Foto Jens Nielsen.

ligere et lignende blyemblem, men med et andet motiv, også er fundet på lokaliteten.

De fine detektorfund af forskellig datering kunne indicere aktiviteter på stedet i de ovennævnte arkæologiske perioder. Men der er et problem. Hele området nord for Kalundborg strækkende sig fra Mosevangen i vest til Lupinvej eller længere endnu mod øst er stærkt kulturforurenet af især opgrav inde fra byen, der er kørt ud på markerne langt op i tiden. Der er således gjort mange detektorfund over store dele af den 2 km lange strækning, især mønter, blyplomber og andet fra middelalder eller senere, og der kan stort set overalt ses brudstykker af munkesten i pløjelaget. Men i det omfang, der af forskellige årsager er foretaget arkæologiske prøvegravninger i disse områder, er der ikke fundet egentlige anlægsspor, der dateringsmæssigt kan knyttes til de fundne genstande. Der er således i stort omfang manglende overensstemmelse mellem detektorfund og aktivitetsspor i undergrunden. Den manglende overensstemmelse til trods kan det ikke afvises, at aktiviteter i de nævnte perioder reelt har kunnet finde sted i nærheden af området, der blev undersøgt i 2005. Det er således tankevækkende, at der efter kloakeringen blev gjort yderligere detektorfund, der bl.a. omfatter en lille cirkulær skivefibula med stempeldekoration langs randen og rester af fortinning. Den er fra yngre germansk jernalder (520/30-775/800 e.Kr.). Desuden en lille stempeldekoreret fingerring af bronze fra 1000-tallet ved overgangen mellem vikingetid og tidlig middelalder samt flere andre interessante genstande.

Syd for kloaktracéets forløb i 2005, foretog Kalundborg og Omegns Museum allerede i 1986 en mindre udgravning af et areal på 150 kvadratmeter³ forud for byggeriet af

Til venstre muslingeskal, i midten fiskeben, til højre æggeskal. Foto Jens Nielsen.

boligområdet Cæcilieparken. Udgravningslederen mag. art. Anne Birgitte Gebauer konkluderede dengang, at der syntes at være 3 faser tilstede vurderet ud fra fylden i stolpehuller. Der kunne dog ikke udskilles sikre hustomter, og daterende materiale var sparsomt, og tillod ikke en datering nærmere end bredt inden for tidsrummet 14-1700-tallet. Gebauer konkluderede ligeledes, at yderligere kunne findes især mod vest og nord i forhold til det dengang udgravede areal. Og mod nord er just, hvor kloaktracéet i 2005 forløb.

Kloakeringen 2005

Bygningstomter er som oftest fraværende i forbindelse med nedlagte middelalderlandsbyer. Mange af datidens lerklinede bindingsværkshuse har været rejst på en syld af sten, og disse syldsten er efterfølgende effektivt ryddet for at give plads for jordens dyrkning. Museets arkæologer kunne i forbindelse med en besigtigelse af det muldafrømmede kloaktracé i 2005 konstatere gruber med potteskår fra perioden 1250-1350 samt gruber med indhold af en yngre datering. På grundlag af observationerne blev det besluttet at foretage en maskinel finafrensning af et areal på 10 x 60 m, hvilket bragte skjulte stolpehuller for en dag⁴. Dog

uden gennemskuelige systemer, og sikre hustomter i området er fortsat fraværende.

Der blev foretaget en omhyggelig udgravning af de ældste gruber, mens de yngre, som let lod sig udskille p.g.a. jordfyldens farve og et indhold af middelaldertegl og skår af stjertpotter, kun blev undersøgt i sparsomt omfang. De ældste gruber kan bl.a. ud fra fund af blyglaserede kandeskår med pibelterskæl og anden dekoration dateres inden for perioden 1250-1350, og en sølv mønt fra en af gruberne er slået i Erik Glippings regeringstid (1259-1286). Disse gruber er dermed tildels samtidige med de tidligere nævnte i 1999 undersøgte gruber nord for Klosterparkvej. Som støtte for dateringen tjener til en vis grad fundet af 2 mellemhånds eller -fodsknogler af svin. Knoglerne er blevet forsynet med hul tværs igennem. Genstandstypen, som beskrives nærmere nedenstående, er velkendt fra middelalderudgravninger, om end funktionen er ukendt. I materialet fra Århus Sønder vold⁵ er der nærmest tale om en ledetype i lagene fra 12-1300-årene, men typen synes dog andre steder at kunne forekomme allerede i sen vikingetid.

De yngre gruber lader sig næppe datere særlig præcist, idet stjertpotter, som der er konstateret en del skår af, er vanskelige at anvende som snævert dateringsmiddel. De har størst udbredelse i 1600 og 1700-årene, men findes både før og efter.

Karlsworæ

Distræte arkæologers hukommelse kan momentvis vende tilbage. Således dukkede en ældre artikel op i erindringen⁶. I artiklen kan man læse, at der 6-700 m nord for Sct. Olai Kirkegård har ligget en nu forsvundet by, som hed Ore. Navnet Ore betød i det ældre danske sprog udmark eller udyrket areal,

og betegnelsen overdrev er udledt heraf. I artiklen findes et kort over Kalundborg og nærmeste omegn med bl.a. angivelsen af Ore Gadekær, som var beliggende i en markant sænkning i landskabet umiddelbart nord for Cæcilieparken. Landsbyen er faktisk nævnt allerede i Kong Valdemars Jordebog fra 1231 (Valdemar d. 2. Sejr 1202-41), hvor den kaldes Karlsworæ. Oversat til et mere nutidigt dansk betyder Karlsworæ Karls Overdrev. I 1452 hed landsbyen Oræ, og på det tidspunkt lå Kalundborg Slots Ladegård her. I Markbogen fra 1682 kaldes byen Oreby, og i Herredsbogen for Ars Herred kalder præsten i Raklev landsbyen for Urø. I 1639 bestod byen af 13 gårdsæder eller smågårde, men snart efter, nærmere betegnet i 1649, lod lensmand Hans Lindenov landsbyen nedlægge og dens jorder lægge under Kalundborg Slots Ladegård. Denne ladegård var allerede i 1532 rykket ind på Kålund Kloster, hvor slotsfogeden på Kalundborg Slot havde jaget franciskanermunkene på porten. En af ladegårdens marker kaldtes i øvrigt senere Ore Gadekærsmark.

Landsby og landskab

På baggrund af de få og relativt små egentlige udgravninger samt arkivalske studier begynder der at tegne sig et helhedsbillede. Et par hundrede meter nord for Cæcilieparken og små 400 m øst for Lerchenfeldvej ligger en stor bakke, der med højden 43 m over havet er temmelig markant. Lidt syd for bakkens højeste punkt står der i dag en telemast. På et nutidigt kort over godset Lerchenfelds jorder kaldes den mark, der udgør den nordøstlige del af bakken, for Orehøj. Bakken falder temmelig stejlt mod syd og går direkte ned i en større lavning, der strækker sig over ca. 300 m øst-vest med en bredde på ca. 100 m. Denne lavning, der som tidligere nævnt igen er blevet

De to gennemhullede knogler fra grisetæer. Foto Jens Nielsen.

vandfyldt, er det gamle Ore Gadekær. Syd for dette findes en nogenlunde plan flade, hvor landsbyen, der i 1231 hed Karlsworæ, har været beliggende langs sydkanten af Ore Gadekær. Anlæggelsestidspunktet er reelt ukendt, men iflg. Kong Valdemars Jordebog eksisterede den allerede i 1231. I forbindelse med arkæologiske udgravninger er der undersøgt gruber med indhold dateret til 1200-tallet, 1250-1350 og 1600-tallet. Landsbyen nedlægges i 1649. På baggrund af de ældre detektorfundne genstande er det muligt, men ikke med sikkerhed påvist, at der har ligget en bebyggelse allerede før middelalderen.

Lindenov

Hans Lindenov (den yngre) (1616-59) var gift med Elisabeth Augusta, som var datter af Christian d. 4. og Kirsten Munk. Lindenov, som fik Kalundborg Len i bryllupsgave af svigerfaderen i 1639, købte d. 12. maj

1656 Tårngården og byggede her Lindegården, hvor Kalundborg og Omegns Museum har haft til huse i snart 100 år. Lindenov og Elisabeth Augusta boede dog selv betydeligt mere standsmæssigt på Kalundborg Slot. Allerede i marts 1658 afhænder Lindenov Lindegården og havde som nævnt allerede i 1649 nedlagt landsbyen Ore for at lægge dens jorder under Kalundborg Slots Ladegård.

Hvad spiste de?

Indholdet af middelalderens affaldsgruber, som f.eks. dem der blev undersøgt under udgravningen i september 2005, rummer mange spændende informationer, når bevaringsforholdene er tilstrækkeligt gode. Udover skår af itugåede lerkar, der er vigtige for arkæologerne som dateringsmateriale, kan der findes andre kasserede genstande fra dagliglivet. Måltidsrester fortæller en hel del om datidens kostsammensætning. Såle-

des findes der knogler fra datidens husdyr såsom får/ged, ko og svin. De større knogler blev ofte slået i stykker for at få adgang til den delikate marv. Selv så skrøbelige en ting som æggeskal er i dette tilfælde, som noget ret usædvanligt ved en arkæologisk udgravning, tilstede, bevaret på grund af kalkholdige skaller af blåmuslinger, som jo nok er hentet i Kalundborg Fjord. Herfra kom formentlig også de fisk, hvis knogler der er fundet en hel del af. Således kan selv en lille udgravning, som den nyligt afsluttede, bidrage med vigtige informationer om Kalundborgegnens beboere for 7-800 år siden, vel vidende at den del af kosten, der udgjordes af grøntsager, frugt, bær etc. sjældent umiddelbart giver sig tilkende ved arkæologiske udgravninger.

Hvad er det?

I forbindelse med arkæologiske udgravninger støder arkæologerne jævnligt på genstande, hvis anvendelse i datiden er ukendt. Drejer det sig om unikke sager, som enkelt-individer har frembragt til egne specielle formål, er det vel ofte umuligt at gennemskue. Men når det drejer sig om relativt ofte forekommende genstande, burde det teoretisk set være nemmere. Men det er det nu ikke altid. En sådan genstandstype består af mellemhånds- eller mellemfodsknogler af svin. I knoglerne er der frembragt et hul tværs igennem, og på nogle eksemplarer er der desuden en fordybning i den ene ende. En del eksemplarer bærer præg af at være brækket under brug, hvor det så er den ende med fordybning, der er brækket af. I de fleste tilfælde er disse genstande fra dyr, der var under to år gamle, da de blev slagtet. Det kan man se af, at ledenderne (epifyserne) ikke er tilvoksede. Almindeligvis er hullet skåret ud i knoglen, hvad tydelige snitmærker viser, men hullet er dog i enkelte tilfælde boret. Men hvad er det?

Desværre kan museet ikke sætte en præmie på højkant til den, der gætter rigtigt. Af den simple årsag, at museet ikke kender det rette svar. Den afbildede genstandstype er overvejende fra middelalderen og forekommer især i 12-1300-årene. Den minder noget om de bærepinde en del butikker tidligere anvendte, når en vare var blevet pakket ind, men det er næppe den rette funktion. Nogle mener, de kan have været en slags knapper i lighed med dem, vi kender fra duffelcoats, men det har også været foreslået, at der er tale om en eller anden form for legetøj.

Alle ubesvarede spørgsmål til trods, så er undersøgelsen af Karlsworæ et eksempel på, at prøvegravninger og mindre undersøgelser har væsentlig nytteværdi, når en egn historie skal beskrives i sammenhæng. Ved Karlsworæ følger vi byen fra muligvis sen vikingetid, dens funktion som sted for Kalundborg Slots Ladegård og dennes indflytning til Kalundborg, landsbyens nedlæggelse og nu genopdagelse i forbindelse med moderne anlægsarbejder. Ringen er sluttet.

Noter/Litteratur

¹ KAM j. nr. 11/99 + tillæg.

² Engberg, Nils, 2003: "Skam få den, der tænker ilde herom" – fem usædvanlige dænefæfund. Arvesølvet. Studier fra Nationalmuseet tilegnet Fritze Lindahl. 2003.

³ KAM 24/86.

⁴ KAM 2005 011.

⁵ H. Hellmuth Andersen, P. J. Crabb og H. J. Madsen, 1971: Århus Sønder vold en byarkæologisk undersøgelse. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter - Bind IX- 1971.

⁶ Larsen, Henrik, 1936: Kalundborg By og Omegn i Fortiden. I: Fra Holbæk Amt.